

РОЗВИТОК КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДИТИНИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ

Залановська Л. І.

*кандидат психологічних наук,
доцент кафедри практичної психології
Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0000-0002-3684-9327
lesia_zalanovskaia@ukr.net*

Ключові слова: *комунікативна діяльність, інклюзивна освіта, учень з особливими освітніми потребами, порушення психофізичного розвитку.*

У статті здійснено теоретичний аналіз досліджень з проблеми організації інклюзивного навчання та досліджено питання необхідності розвитку комунікативної діяльності у дітей з порушеннями психофізичного розвитку. Комунікативна діяльність розглядається як діяльність, що виявляється в умінні співвідносити мету комунікації, умови комунікативної ситуації і комунікативні засоби; коригувати комунікативний процес з позицій прогнозованого результату; формулювати питання, резюмувати інформацію; викликати довіру у партнерів по комунікації, володіти навичками активного слухання. Приділено увагу розгляду питань зв'язку рівнів розвитку комунікативної діяльності, адаптації та умов навчання в інклюзивному середовищі. Представлено онтогенетичний аналіз комунікативної діяльності. Систематизовано результати досліджень щодо особливостей комунікативної діяльності дітей з порушеннями психофізичного розвитку, представлено аналіз комунікативної діяльності дітей з інтелектуальними порушеннями, дітей з порушеннями зору, труднощі яких виникають зі старшого дошкільного віку, коли спільна діяльність із однолітками актуалізує потребу в узгодженні власних дій з іншими дітьми; дітей із затримкою психічного розвитку, труднощі яких відбуваються в низькому рівні розвитку мовленнєвих засобів спілкування; дітей з розладами аутистичного спектра, основні аспекти комунікативної діяльності котрих проявляються у нездатності встановлювати контакт з однолітками, відсутності спільних інтересів у спілкуванні з іншими людьми та відносній нездатності починати і підтримувати бесіду за будь-якого рівня мовленнєвого розвитку; дітей з порушенням слуху та обмеженими можливостями мовленнєвого спілкування, що безпосередньо зумовлені первинним порушенням – недостатністю слуху. Зазначено, що проблему розвитку комунікативної діяльності у молодшому шкільному віці в умовах інклюзивної освіти вивчено не досить, оскільки більшість робіт присвячено старшому дошкільному віку. Акцентовано, що розвиток комунікативної діяльності учнів з особливими освітніми потребами є одним з провідних завдань інклюзивної освіти і забезпечує не тільки загальний психічний розвиток особистості дитини, але і сприяє позитивній соціалізації та загалом готовності до навчальної діяльності.

DEVELOPMENT OF THE COMMUNICATION ACTIVITY OF A CHILD WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS AMIDST INCLUSIVE EDUCATION

Zalanovska L. I.

PhD in Psychology,

Senior Lecturer at the Department of Practical Psychology

Zaporizhzhia National University

Zhukovskoho str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine

orcid.org/0000-0002-3684-9327

lesia_zalanovskaia@ukr.net

Key words: *communicative activity, inclusive education, student with special educational needs, psychophysical disorders.*

The article conducts a theoretical analysis of research on the organization of inclusive education and studies the need for developing communicative activity in children with psychophysiological disorders. Communicative activity is regarded as an activity expressed via the ability to correlate between the goal of communication, conditions of a communicative situation and communicative means; to adjust communication from the perspective of predicted results; to formulate a question and resume information; have credibility among parties in communication, have active listening skills. Attention was paid to links between development levels of communicative activity, adaptation, and learning conditions in an inclusive environment. The ontogenetic analysis of communicative activity was presented. The author systematized research findings on particularities of communication of children with psychophysiological disorders and provided insight into the communicative activity of children with intellectual disabilities and children with visual impairments who face difficulties in older preschool age when joint activities with peers actualize the need for coordinating their actions with other children; children with developmental delays who have difficulties manifested in poor development of communication means; in children with autism spectrum disorders, the main aspects of communication activity are manifested in the inability to establish contacts with peers, the lack of common interests in communication with other people, and the relative inability to initiate and maintain a conversation at any level of speech development; children with hearing impairments and communication disorders, which are directly caused by the primary impairment – hearing impairment. It is noted that the problem of the development of communicative activity at the primary school age amidst inclusive education has been poorly studied since most of the works deal with the older preschool age. The author emphasises that the development of the communicative activity of students with special educational needs is one of the central tasks of inclusive education: it ensures not only the general mental development of the child's personality but also promotes positive socialization and general readiness for educational activities.

Постановка проблеми. Інклюзивна освіта спрямована на забезпечення права на якісну освіту дітей з особливими освітніми потребами, але на сьогодні освітній процес усе ще переважно залишається орієнтованим на типовий розвиток дітей, а отже, потреби дітей з порушеннями психофізичного розвитку задовольняються не в повному обсязі і, як наслідок, ускладнюється процес засвоєння знань та їх особистісний розвиток.

Завдяки комунікативній діяльності дитина з особливими освітніми потребами легше адаптується до нових умов та взаємозв'язків, взаємин, відбувається розвиток її соціальних навичок і умінь. Дослідники Н. Гончарук [3], І. Мартиненко [9], І. Омельченко [11] та інші наголошують, що позитивний вплив комунікативної діяльності простежується у всіх сферах психічного життя дитини – від процесів сприйняття до становлення

особистості та самосвідомості, а отже, набуває актуальності розгляд питання розвитку комунікативної діяльності дитини як необхідної умови для ефективного навчання з особливими освітніми потребами як необхідного складника інклюзивного навчання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

У контексті проблем спеціальної психології та спеціальної освіти вивчалися особливості комунікативного розвитку у дітей із порушеннями слуху (Л. Фомічова [20], М. Шеремет [22] та ін.), у дітей із порушеннями зору (В. Синьов [16], Є. Синьова [17], С. Федоренко [20] та ін.), із затримкою психічного розвитку (А. Колупаєва [6], О. Семенцова [15] та ін.), у дітей з інтелектуальними порушеннями (В. Бондар [2], В. Синьов [16] та ін.), у дітей з дитячим церебральним паралічем (Н. Возчиков [1], Т. Махукова [10], О. Романенко [13] та ін.).

Мета статті – привернути увагу до проблеми розвитку комунікативної діяльності дитини з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивної освіти.

Втілення мети передбачає вирішення таких завдань: розгляд комунікативної діяльності в контексті сучасних наукових підходів; теоретичне обґрунтування необхідності впровадження у систему інклюзивного навчання засобів та методів щодо розвитку комунікативної діяльності.

Результати дослідження. Одним з чинників, що забезпечує успішність соціалізації, а в майбутньому і навчання дітей, що мають порушення психофізичного розвитку, є проблема залучення дітей з особливими освітніми потребами до комунікативної взаємодії зокрема. Можна помітити, що є певна проблема щодо залучення дітей. Насамперед це стосується проблеми того, що вчитель початкових класів та вчителі-предметники не завжди розуміють і знають специфіку розвитку психіки учнів з психофізичними порушеннями, в недостатньому обсязі володіють спеціальними методиками їх навчання і виховання.

Одним з важливих питань, що зараз порушуються у системі інклюзивної освіти, є питання супервізії як необхідного складника до забезпечення принципів, які слід використовувати для якісної організації навчання. Своєю чергою педагогічна супервізія дозволила би вирішити питання недостатньої обізнаності щодо особливостей розвитку дітей з психофізичними порушеннями.

Основною ідеєю інклюзивного навчання є залучення дитини до загального освітнього середовища, що надалі сприяє її соціалізації, а отже, і спонукання до міжособистісної комунікації.

Розглянемо поняття комунікативної діяльності та важливість її розвитку в контексті інклюзивного навчання.

Комунікативна діяльність визначається як найширша категорія для позначення всіх видів комунікативних, інформаційних та інших контактів людей, включаючи прості форми взаємодії [9].

На думку М. Лісіної, комунікативний розвиток – це процес, який характеризується тривалістю, циклічністю та неоднорідністю і відбувається через поступову зміну форм спілкування дитини з дорослими та однолітками, у середині яких відбувається становлення комунікативних умінь та знань.

Авторка виділяє критерії комунікативної діяльності:

1. Передбачає увагу та інтерес до іншого, без чого будь-яка взаємодія неможлива.
2. Емоційне сприйняття впливів комунікативного партнера, емоційне ставлення до нього.
3. Ініціативні акти, спрямовані на привертання уваги партнера до себе.
4. Чутливість людини до того ставлення, яке виявляє до нього партнер [6, с. 46].

Варто наголосити, що важливою умовою спілкування виступає комунікативна потреба, тобто прагнення вступати в контакт з навколишнім середовищем. Звичайно, з віком ця потреба розширюється та поглиблюється за формою та змістом і зумовлює розвиток спілкування та комунікативних умінь.

Стосовно онтогенетичного аналізу комунікативної діяльності дитина поступово опановує експресивно-мімічні, предметно-дійові та мовленнєві засоби, які утворюють основні комунікативні операції.

Отже, на 2 місяці життя у дитини формується експресивно-мімічні комунікативні засоби. Вони одночасно слугують і проявом емоційних станів дитини і активними жестами, що адресовані референтному дорослому.

У другій половині 1-го року життя у дитини формується предметно-дійові комунікативні засоби, що виникають внаслідок спільної діяльності дитини та дорослого. Жести, рухи, які опановує дитина, є своєрідною готовністю дитини до взаємодії з дорослим.

Мовлення спочатку виникає як засіб спілкування дитини з навколишнім світом, що призначене для висловлювання своєї потреби, яке неможливо задовільнити без дорослого, потім формування мовлення забезпечується їхнім емоційним контактом та спільною діяльністю з дорослим, а отже, комунікативна діяльність не тільки спонукає до формування мовлення, а мовлення розвивається, вдосконалюється залежно від розвитку та зміни її форм.

Наприкінці 1-го року життя формується ситуативно-дійове спілкування та стає складником нового виду активності дитини. Зміст

комунікативної потреби дітей забезпечується новим компонентом, а саме прагненням до співпраці, спільної дії з навколишніми дорослими.

У 1,5–2 роки форма спілкування змінюється, а саме реалізується мовленнєвими засобами. Але мовлення залишається ситуативним, поступово переходячи до розвинутих позаситуативних різновидів. Тобто, за Д. Ельконіним, діти з дорослими пов'язані з пізнанням й активним аналізуванням об'єктів і явищ фізичного світу, або «світу предметів» [9].

Узагальнюючи розгляд питання комунікативної діяльності, зазначимо, що ця діяльність є провідною у розвитку особистості дитини, а також є засобом пізнання навколишніх і самого себе, основою засвоєння повноцінних людських стосунків.

Важливо наголосити, що зі зміною об'єкта спілкування від дорослого до однолітків змінюється і форма спілкування.

Розглянемо зміни форм спілкування з однолітками:

1. Емоційно-практична (2–4 роки). Ця форма спілкування характеризується не чіткістю образу однолітка дитини, сприймається лише ставлення до себе, образ себе формується тільки у позитивному діапазоні. На цьому віковому етапі провідним є експресивно-мімічні комунікативні засоби та вагоме значення мають предметно-дійові операції.

2. Ситуативно ділова (4–6 років) форма спілкування є спонукальним фактором до розвитку особистості та самосвідомості та другою рушійною силою є прагнення до змагання, схильності до конкуренції, що зумовлена потребою у визнанні та повазі. Їхня комунікативна діяльність забезпечується всіма комунікативними засобами з домінуванням мовленнєвих.

3. Позаситуативно-ділова (6–7 років). У цей період діти використовують всі три категорії комунікативних засобів, проте провідний належить мовленнєвим. Контакти обмежуються діловими міркуваннями, спілкування відбувається на особистісні та пізнавальні теми, але ділові мотиви все ще не займають визначальне становище завдяки важливому значенню для провідної діяльності. Основним змістом формування взаємин з однолітками є становлення суб'єктного ставлення до них, тобто вміння бачити у них рівну собі особистість.

М. Шеремет зазначає, що комунікативна діяльність складається з декількох показників, які й забезпечують рівень розвитку комунікативних умінь. По-перше, це комунікативні якості, до яких належать вміння вступити в контакт, звернутися до співрозмовника; вміння вислухати співрозмовника; вміння зрозуміти й прийняти

іншу думку, відмінну від власної; вміння орієнтуватися у ситуації спілкування; вміння відбирати матеріал та оформляти його в мові. По-друге, це комунікативні дії, які передбачають інтонаційне, емоційне, виразне оформлення мовних висловлювань; вміння відчувати настрій свого співрозмовника. По-третє, це мовленнєві навички, які пов'язані з наявністю достатнього словникового запасу; засвоєнням основних лексичних знаків мови; засвоєнням основних граматичних засобів; сформованістю навичок вимови звуків, складів. При цьому варто зазначити, що розвиток комунікативних умінь у будь-якій діяльності має йти за чотирма взаємопов'язаними напрямками: спілкування вчителя й учня; спілкування з іншим учнем, спілкування в малих групах, спілкування з учнями класу [23].

Отже, комунікативна діяльність дає можливість дитині старшого дошкільного віку успішно вступати у контакти для вирішення комунікативних і пізнавальних завдань, що сприяє засвоєнню відповідних знань, умінь та навичок, що забезпечує ефективне здійснення комунікативно-мовленнєвого процесу і є важливим підґрунтям для подальшого розвитку дитини.

Аналіз наукових досліджень показує, що для учнів з особливими освітніми потребами характерний низький рівень оволодіння комунікативними здібностями та способами взаємодії.

Представимо декілька висновків щодо проявів комунікативної діяльності у дітей з порушеннями психофізичного розвитку.

Вчені зазначають, що у дітей з інтелектуальними порушеннями здебільшого особливу роль набуває системне мовленнєве недорозвинення, що значною мірою гальмує їхнє вербальне спілкування. Через недостатнє розуміння зверненого мовлення їм складно орієнтуватися у ситуаціях взаємодії. Оскільки їхній словниковий запас досить обмежений, через це формулювання запитань та відповідей ускладнюється. Ці особливості призводять до труднощів у взаємодії з дітьми та дорослими, зниження спрямованості на вербальне спілкування та звуження комунікативних інтересів і потреб. Водночас значний вплив на якість міжособистісного спілкування осіб з інтелектуальними порушеннями мають тотальне порушення їхньої пізнавальної діяльності, незрілість особистісної сфери, недорозвиток усіх форм спілкування [6; 16].

Особливості комунікативної діяльності дітей із затримкою психічного розвитку останніми роками досліджувалися вченими І. Омельченко [11], О. Семенцовою [15] та іншими. Роботи вчених наголошують, що у дітей із затримкою психічного розвитку спостерігається низький рівень розвитку мовленнєвих засобів спілкування, домінування

експресивно-мімічних та практично-дійових засобів спілкування, що ускладнює виникнення змістових контактів у спілкуванні [14].

О. Семенцова наголошує, що сучасна система виховання та розвитку вимагає більш глибокого вивчення умов змістового і методичного наповнення з питань формування та розвитку особистості дитини із затримкою психічного розвитку, пошуку найбільш ефективних засобів і шляхів інтеграції у сучасне суспільство та систему освіти [15].

Процес організації освіти дітей із затримкою психічного розвитку полягає у систематичному моніторингу психічного розвитку дитини в динаміці її індивідуальної та вікової норми, а також створенні соціально-психологічних умов для ефективного психічного розвитку дитини у соціумі; розвитку афективної сфери та організації спілкування з однолітками та дорослими, систематичному психологічному супроводі педагогів та батьків дитини.

Щодо дітей з порушеннями зору, то здебільшого труднощі виникають у старшому дошкільному віці, на порозі шкільного навчання, коли спільна діяльність з однолітками актуалізує потребу в узгодженні власних дій з іншими [18]. Невпевненість у правильності дій, недостатній розвиток ігрового спілкування, нечітке зорове сприйняття партнера зумовлюють часті конфліктні ситуації [6]. А в ранньому віці підґрунтям побудови системи стосунків з навколишніми є індивідуальне спілкування з дорослим, значних відмінностей у комунікації цих дітей у зазначений період немає.

Специфічні особливості комунікативної діяльності незрячих дітей вчені пояснюють звуженням сенсорної сфери та специфікою становлення зорового образу, недорозвитком мовленнєвих, емоційно-мімічних та предметно-дійових засобів спілкування. Ці діти не тільки не відтворюють емоційні стани, пози, жести відповідно до змісту комунікативних ситуацій, вони не сприймають і не розуміють їх.

У дітей з порушенням слуху своєрідність спілкування полягає в недостатній сформованості соціальної спрямованості особистості, соціальних навичок і вербальних засобів для формування адекватних міжособистісних стосунків, їхня короткочасність і нестійкість, переживання емоційних мотивів вибору, низький рівень усвідомленості в оцінці значущих якостей особистості [6].

Комунікативну потребу діти з порушеннями слуху прагнуть задовольняти жестовою мовою, функції якої обмежені у спільноті людей, якічують. Спілкування дітей зазначеної групи характеризується диспропорцією у стані комунікативних засобів із перевагою невербальних (екс-

пресивно-мімічних та предметно-дійових) над вербальними. Водночас обмежені можливості мовленнєвого спілкування безпосередньо зумовлені первинним порушенням – недостатністю слуху [6].

Діти з розладами аутистичного спектра мають такі особливості комунікації, як:

- нездатність адекватно використовувати для регулювання соціальної взаємодії візуальний контакт, мімічне вираження, жестикуляцію (візуальний контакт знижений або відсутній загалом, характерний погляд повз чи «крізь» співрозмовника);

- нездатність до встановлення взаємозв'язків з однолітками;

- відсутність соціально-емоційної залежності, що виявляється в порушеній реакції на інших людей, відсутності модуляції поведінки відповідно до соціальної ситуації. Дитина майже не звертається за співчуттям;

- відсутність спільних інтересів у спілкуванні з іншими людьми;

- затримка або повна відсутність спонтанного мовлення, без спроб компенсувати цей недолік жестикуляцією й мімікою (часто цьому передує відсутність комунікативного гуління у віці немовляти);

- відносна нездатність починати або підтримувати бесіду (за будь-якого рівня мовленнєвого розвитку);

- ехолоалія і стереотипне мовлення;

- нездатність до рефлексії, тобто дитина не усвідомлює, як вона сприймається партнером по спілкуванню. Це характеризує нездатність зрозуміти, як вона виглядає в очах іншої людини. Тому часто діти з аутистичним розладом можуть не розуміти, чому їм роблять зауваження на їхні емоційні реакції, які не відповідають ситуації;

- невиразність наслідування або повна його відсутність (ідеться про імітаційні дії) [9; 19].

Слід зазначити, що розвиток комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку належить до головних завдань мовленнєвого розвитку дитини і виступає основним результатом діяльності загального та спеціального дошкільного навчального закладу. Адже дошкільний вік характеризується, з одного боку, активним включенням дитини в групову комунікативну взаємодію з однолітками, з іншого – збагаченням досвіду спілкування з дорослим, що сприяє формуванню комунікативної готовності до шкільного навчання й подальшої її соціалізації [6].

Таким чином, як зазначає О. Мартиненко, комунікативна компетентність розглядається як певний рівень розвитку особистості, що передбачає сформованість цілої системи мотиваційно-спонукальних явищ, особистісних якостей та

функціональних проявів, які реалізують емоційні, когнітивні, поведінкові сфери дитини, що покладені в основу дошкільної освіти й відображені у базовому компоненті дошкільного виховання [9]. Взаємодія з дитиною, яка має розлад аутистичного спектра, вимагає спеціальних знань особливостей її спілкування з оточенням.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, розвиток комунікативної діяльності є важливим аспектом у побудові корекційного напрямку роботи з дітьми, які мають порушення психофізичного розвитку.

Теоретичний аналіз дав можливість узагальнити роботи дослідників щодо особливостей прояву комунікативної діяльності у дітей з порушеннями психофізичного розвитку. Обґрунтовано, що учням, які мають особливі освітні потреби, складніше узгоджувати дії з виконанням спільних завдань, організовувати взаємодопомогу тощо, оскільки мовна ініціативність у більшості сформована на недостатньому рівні і, як наслідок, вони не завжди володіють навичками ведення передачі інформації, демонстру-

ють невміння слухати, підтримувати, що призводить до погіршення навчальної діяльності та виникнення відчуття відчуженості та відстороненості від однолітків.

Наголошено на важливості подальшого вивчення проблеми розвитку комунікативної діяльності як однієї з умов інклюзивного навчання, що дає можливість розвивати здатність орієнтуватися у соціальних відносинах, уміння визначати свою соціальну роль і відповідати їй у спілкуванні з іншими людьми, уміння концентрувати увагу й реагувати на звернення іншого і загалом покращує процес соціалізації.

Висновується, що розвиток комунікативної діяльності виступає основою адаптації дітей з порушеннями психофізичного розвитку до соціального середовища. Це вимагає оволодіння змістом спеціальної освіти та застосування нових теоретико-методологічних підходів та принципів, способів та регуляторів, які використовуються у реальному процесі розвитку комунікативної діяльності. Вбачаємо в цьому **перспективу** подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Возчикова Н.В. Формування комунікативної компетентності у старших дошкільників із дитячим церебральним паралічем засобами комунікативних вправ. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2014. Вип. 25. С. 18–26.
2. Гончарук Н.М. Дослідження психологічних аспектів комунікації у прикладних лінгвістичних теоріях. *Проблеми сучасної психології*. 2018. Вип. 39. С. 90–100.
3. Гончарук Н.М. Психологічна структура комунікації: науково-методологічний аспект. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології»*. 2021. Вип. 53. С. 78–101.
4. Залановська Л.І. Особливості психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими потребами в освітнє середовище. *Теорія і практика сучасної психології* : збірник наукових праць. 2019. Т. 2. № 2. С. 168–171.
5. Залановська Л.І. Дослідження педагогічної толерантності у майбутніх вихователів та вчителів до дітей з особливими потребами в процесі впровадження інклюзивної освіти. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка*. Чернігів, 2020. Вип. 6 (162). С. 60–65.
6. Колупаєва А.А. Навчання дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі : навчально-методичний посібник. Харків : Вид-во «Ранок», 2019. 304 с.
7. Колупаєва А.А. Інклюзивна освіта як модель соціального устрою. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2014. № 2. С. 7–18.
8. Конопляста С.Ю., Сак Т.В. Логопсихологія : навчальний посібник. Київ : Знання, 2010. 299 с.
9. Мартиненко І.В. Психологічні засади формування комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку із системним порушенням мовлення : дис. ... д-ра пед. наук : 19.00.08. Київ, 2017. 500 с.
10. Махукова Т.В. Формування культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку із тяжкими порушеннями мовлення засобами фразеологізмів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03. НПУ імені М.П. Драгоманова. Київ, 2012. 267 с.
11. Омельченко І.М. Сутнісні модули категорії «комунікативна діяльність» у дискурсі постнекласичної психології. *Психологія і особистість*. 2017. № 1 (11). С. 25–40.
12. Омельченко І.М. Технологія формування спілкування дітей із затримкою психічного розвитку : навчально-методичний посібник. Полтава : ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2017. 133 с.
13. Романенко О.В. Дизонтогенетичні аспекти становлення антиципації у дітей із церебральним паралічем. *Актуальні питання корекційної освіти*. 2010. Вип. 1. С. 255–264.
14. Семенцова О.М. Психологічні особливості ситуативно-ділової форми спілкування з однолітками у дітей із ЗПР старшого дошкільного віку. *Тиждень науки* : тези доповідей наук.-техн. конф. (Запоріжжя, 13–17 квітня 2009 р.). Запоріжжя : ЗНТУ, 2009. Т. 3. С. 194–195.

15. Семенцова О.М. Комунікативна діяльність та психологічний супровід її розвитку у дітей старшого дошкільного віку із ЗПР. *Тиждень науки* : зб. тез доп. щоріч. наук.-практ. конф. викладачів, науковців, молодих учених, аспірантів, студентів ЗНТУ (Запоріжжя, 12–16 квітня 2010 р). Запоріжжя : ЗНТУ, 2010. Т. 4. С. 96–98.
16. Синьов В.М., Шеремет М.К., Руденко Л.М., Шульженко Д.І. Освітньо-психологічна інтеграція школярів із психофізичними порушеннями у сучасних умовах України. *Збірник наукових праць «Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)»*. 2016. № 7. URL: <https://aqce.com.ua/download/publications/97/100.pdf/>
17. Синьова Є.П. Особливості розвитку і виховання особистості при глибоких порушеннях зору : монографія. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. 442 с.
18. Тарасун В.В. Логодидактика : навчальний посібник для вищих навчальних закладів. Київ : Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2004. 356 с.
19. Ткач О.М. Формування номінативного словника у дітей з розладами спектра аутизму. *Сучасні проблеми логопедії та реабілітації* : матеріали VI Всеукр. заочної наук.-практ. конф. Суми : Сумський ДПУ ім. А.С.Макаренка, 2007. С. 57–64.
20. Федоренко С.В. Історичні аспекти формування соціальної компетентності дітей з порушеннями зору. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. № 20. С. 242–246.
21. Фомічова Л.І. Педагогічні технології корекції порушень у сприйманні дошкільників з вадами слуху. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2016. Вип. 31. С. 191–197.
22. Фомічова Л.І. Психологічні засади дистанційного навчання дітей з порушенням слуху в умовах карантину як фактор нового професійного мислення. *Інноваційні підходи в освіті та реабілітації дітей із особливими освітніми потребами* : матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 14–15 травня 2020). Київ, 2020. С. 99–100.
23. Шеремет М.К. Актуальні проблеми спеціальної освіти. *Науковий часопис* : збірник наукових праць. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. № 7. С. 79–81.
24. Шеремет М.К. Особливості формування мовлення в ранньому та дошкільному віці. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2012. Вип. 21. С. 329–333.
25. Vazuma N., Zalanovska L., Brushnevska I., Ivanenko A., Shulzhenko D., & Shvaliuk T. The Problem of Mental Development in Children with Autistic Disorders. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*, 2021. No. 12(4), pp. 297–313.

REFERENCES

1. Vozchykova, N.V. (2014). Formuvannya komunikatyvnoi kompetentnosti u starshykh doshkilnykiv iz dytyachym tserebralnym paralichem zasobamy komunikatyvnykh vprav [Formation of communicative competence in older preschoolers with cerebral palsy by means of communicative exercises]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Seriiia 19: Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykholohiia*. No. 25, pp. 18–26.
2. Honcharuk, N.M. (2018). Doslidzhennia psykholohichnykh aspektiv komunikatsii u prykladnykh linhvistychnykh teoriiah [Study of psychological aspects of communication in applied linguistic theories]. *Problemy suchasnoi psykholohii*. No. 39, pp. 90–100.
3. Honcharuk, N.M. (2021). Psykholohichna struktura komunikatsii: naukovo-metodolohichniy aspekt [Psychological structure of communication: scientific and methodological aspect]. *Zbirnyk naukovykh prats «Problemy suchasnoi psykholohii»*. No. 53, pp. 78–101.
4. Zalanovska, L.I. (2019). Osoblyvosti psykholoho-pedahohichnoho suprovodu ditei z osoblyvymy potrebamy v osvittie seredovyshe [Peculiarities of psychological and pedagogical support of children with special needs in the educational environment]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii: zbirnyk naukovykh prats*. Vol. 2. No. 2, pp. 168–171.
5. Zalanovska, L.I. (2020). Doslidzhennia pedahohichnoi tolerantnosti u maibutnykh vykhovateliv ta vchyteliv do ditei z osoblyvymy potrebamy v protsesi vprovadzhennia inkliuzyvnoi osvity [Study of pedagogical tolerance of future educators and teachers towards children with special needs in the process of implementing inclusive education]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Chernihivskiy kolehium» imeni T.H. Shevchenka*. No. 6 (162), pp. 60–65.

6. Kolupaieva, A.A. (2019). Navchannia ditei z osoblyvymy osvithnymy potrebamy v inkluzyivnomu sere-dovyshchi: navchalno-metodychnyi posibnyk [Education of children with special educational needs in an inclusive environment: educational and methodological manual]. Kharkiv: Vyd-vo «Ranok».
7. Kolupaieva, A.A. (2014). Inkluzyivna osvita yak model sotsialnoho ustroiu [Inclusive education as a model of social organization. A special child: education and upbringing]. *Osoblyva dytyna: navchannia i vykhovannia*. No. 2, pp. 7–18.
8. Konopliasta, S.Yu., Sak T.V. (2010). Lohopsykhohohiia: navchalnyi posibnyk [Logopsychology: manual]. Kyiv: Znannia.
9. Martynenko, I.V. (2017). *Psykhohohichni zasady formuvannia komunikatyvnoi diialnosti ditei starshoho doshkilnoho viku z systemnym porushenniam movlennia* [Psychological foundations of the formation of communicative activity of older preschool children with systemic speech disorders] (PhD Thesis), Kyiv.
10. Makhukova, T.V. (2012). *Formuvannia kultury spilkuvannia u ditei molodshoho shkilnoho viku iz tiazh-kymy porushenniamy movlennia zasobamy frazeolohizmiv* [Formation of a culture of communication in children of primary school age with severe speech disorders by means of phraseology] (PhD Thesis), Kyiv: NPU imeni M.P. Drahomanova.
11. Omelchenko, I.M. (2017). Sutnisni modusy katehorii «komunikatyvna diialnist» u diskursi postneklasychnoi psykhohohii [Essential modes of the category “communicative activity” in the discourse of post-non-classical psychology]. *Psykhohohiia i osobystist*. No. 1 (11), pp. 25–40.
12. Omelchenko, I.M. (2017). Tekhnolohiia formuvannia spilkuvannia ditei iz zatrymkoiu psykhichnoho rozvytku: navchalno-metodychnyi posibnyk [Communication formation technology for children with mental retardation: educational and methodological manual]. Poltava: TOV «Firma «Tekhservis».
13. Romanenko, O.V. (2010). Dyzontohenetychni aspekty stanovlennia antytsypatsii u ditei iz tserebralnym paralichem [Dysontogenetic aspects of the formation of anticipation in children with cerebral palsy]. *Aktualni pyttannia korektsiinoi osvity*. No. 1, pp. 255–264.
14. Sementsova, O.M. (2009). Psykhohohichni osoblyvosti sytuatyvno-dilovoi formy spilkuvannia z odnolit-kamy u ditei z ZPR starshoho doshkilnoho viku [Psychological features of the situational-business form of communication with peers in children with SEN of older preschool age]. Proceedings of the *Tyzhden nauky: tezy dopovidei nauk.-tekhn. konf.* (Zaporizhzhia, April 13–17, 2009), Zaporizhzhia: ZNTU. Vol. 3, pp. 194–195.
15. Sementsova, O.M. (2010). Komunikatyvna diialnist ta psykhohohichni suprovid yii rozvytku u ditei starshoho doshkilnoho viku z ZPR [Communicative activity and psychological support of its development in older preschool children with developmental disabilities]. *Tyzhden nauky: zb. tez dop. shchorich. nauk.-prakt. konf. vykladachiv, naukovtsiv, molodykh uchenykh, aspirantiv, studentiv ZNTU* (Zaporizhzhia, April 12–16, 2010). Zaporizhzhia: ZNTU. Vol. 4, pp. 96–98.
16. Synov, V.M., Sheremet, M.K., Rudenko, L.M., Shulzhenko, D.I. (2016). Osvitno-psykhohohichna inteh-ratsiia shkoliariv iz psykhofizychnymy porushenniamy v suchasnykh umovakh Ukrainy [Educational and psychological integration of schoolchildren with psychophysical disorders in modern conditions of Ukraine]. *Zbirnyk naukovykh prats «Aktualni pyttannia korektsiinoi osvity (pedahohichni nauky)»*. No. 7. Retrieved from: <https://aqce.com.ua/download/publications/97/100.pdf>
17. Synova, Ye.P. (2012). Osoblyvosti rozvytku i vykhovannia osobystosti pry hlybokykh porushenniakh zoru: monohrafiia [Peculiarities of personality development and education with profound visual impairments: monograph]. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M.P. Drahomanova.
18. Tarasun, V.V. (2004). Lohodydaktyka: navchalnyi posibnyk dlia vyshchykh navchalnykh zakladiv [Logodidactics: a study guide for higher educational institutions]. Kyiv: Vydavnytstvo Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova.
19. Tkach, O.M. (2007). Formuvannia nominatyvnoho slovnyka u ditei z rozladamy spektru autyzmu [Formation of nominative vocabulary in children with autism spectrum disorders]. Proceedings of the *Suchasni problemy lohopedii ta reabilitatsii: materialy VI Vseukr. zaochnoi nauk.-prakt. konf.* Sumy: Sumskyi DPU im. A.S. Makarenka, pp. 57–64.
20. Fedorenko, S.V. (2011). Istorychni aspekty formuvannia sotsialnoi kompetentnosti ditei z porushenniamy zoru [Historical aspects of the formation of social competence of children with visual impairments]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Serii 19: Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykhohohiia*. Kyiv: NPU im. M.P. Drahomanova. No. 20, pp. 242–246.
21. Fomichova, L.I. (2016). Pedahohichni tekhnolohii korektsii porushen u spryimanni doshkilnykiv z vadamy slukhu [Pedagogical technologies for correcting violations in the perception of preschoolers with hearing impairments]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Serii 19: Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykhohohiia*. No. 31, pp. 191–197.

22. Fomichova, L.I. (2020). Psykholohichni zasady dystantsiinoho navchannia ditei z porushenniam slukhu v umovakh karantynu yak faktor novoho profesiinoho myslennia [Psychological principles of distance learning of children with hearing impairment in quarantine conditions as a factor of new professional thinking]. Proceedings of the *Innovatsiini pidkhody v osviti ta rehabilitatsii ditei iz osoblyvymy osvitimy potrebamy: materialy IV Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (Kyiv, May 14–15, 2020). Kyiv, pp. 99–100.
23. Sheremet, M.K. (2007). Aktualni problemy spetsialnoi osvity [Actual problems of special education]. *Naukovyi chasopys: zbyrnyk naukovykh prats*. Kyiv: NPU imeni M.P. Drahomanova. No. 7, pp. 79–81.
24. Sheremet, M.K. (2012). Osoblyvosti formuvannia movlennia v rannomu ta doshkilnomu vitsi [Peculiarities of speech formation in early and preschool age]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Serii 19: Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykholohiia*. No. 21, pp. 329–333.
25. Bazyma, N., Zalanovska, L., Brushnevska, I., Ivanenko, A., Shulzhenko, D., & Shviliuk, T. (2021). The Problem of Mental Development in Children with Autistic Disorders. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. No. 12 (4), pp. 297–313.